

To však neznamená, že by sociální vztahy přestaly být obsaženy v činnostech a sociální logika výkladu stylu života postrádala svůj význam. V konfrontaci s meziválečným obdobím mizí pouze diferenční náboj třídní struktury pro životní formy. Rezignace na sociálně ekonomické vztahy a sociální strukturu skrývá nebezpečí zahlcení různorodě definovanými skupinami a vyloučení možnosti jejich systematického, vztahového pochycení ve společenském a sociologickém smyslu. A přitom, pokud uvažujeme o životním stylu jako cílové sféře společenského řízení, v němž by formování obecných celospolečenských procesů mělo směřovat k rozvětvení prostoru pro jednatelící subjekt, jde právě o identifikaci a poznání životních činností v jejich sociálním a společenském zakotvení. Celospolečenské procesy patrně nelze objasňovat pouze „pohledem zevnitř“, pohledem individua, ale naopak směřovat od sociálně ekonomických procesů ke společenskému individuu a celku jeho života. V této souvislosti se zdá, že význam kulturních prvků (hodnot, vzorů chování apod.) je v recenzovaných pracích příliš jednostranně akcentován; nejen z hlediska zdůraznění autonomizace těchto elementů, ale i ve smyslu jejich úlohy v reálných procesech změn života. V důsledku toho pak zůstávají podceněny některé, z našeho hlediska klíčové momenty a jevy.

Celkově se lze domnívat, že je velmi naléhavé, aby naznačené otázky a problémy, které se projevíly již v polemickém charakteru některých statí a posunem některých východisek v druhé publikaci, byly v zájmu dalších empirických výzkumů řešeny. Nakolik a jakým způsobem k tomu dojde však přesně zodpoví teprve třetí plánovaná publikace – výsledky vlastního empirického výzkumu.

Ivan Gabal

J. Takman: The Gypsies in Sweden. A Socio-Medical Study (Cikáni ve Švédsku. Sociálně lékařská studie)

Stockholm, Liber Förlag 1976, 173 s.

Literatura o cikánském etniku je dnes značně rozsáhlá a zahrnuje několik tisíc titulů, ale jen malá část je skutečným přínosem pro poznání jeho způsobu života, kultury, sociálních vztahů, norem a institucí. Můžeme říci, že mezi ně – byť s určitými výhradami – patří sociologická a lékařská studie Johna Takmana o současném životě švédských Cikánů. Řada poznatků autora může být přínosná i pro náš výzkum této problematiky. Práce je rozvržena do deseti kapitol, je doplněna bibliografií, četnými fotografiemi, tabulkami a mapami.

V první kapitole, nazvané *Problémy a metody*, věnuje autor pozornost metodologickým otázkám. Blíže však neuvádí, zda kritériem zařazení osob do souboru jsou etnické či antropologické (rasové) znaky, které se nekryjí. Tento nedostatek vede k tomu, že do výběrového souboru 931 osob řadil respondenty podle obou měřítek současně, takže vedle tzv. „čistých“ Cikánů a Cikánů s různým stupněm smíšení s necikány pojmul i úplné necikány, žijící v manželství buď s „čistými“ Cikány, nebo „půlcikány“.

Konečný výběrový soubor čítal celkem 923 jedinců, z toho bylo 661 čistých Cikánů, 212 půlcikánů a 50 necikánů, kteří žili ve svazku s čistými cikánskými partnery. Vzorek je reprezentativní, a to jak vzhledem k cenzu, tak i k různým dodatečným šetřením a odhadům (viz dále).

V náročném a rozsáhlém výzkumu si autor vytkl především tyto cíle: 1. vyšetřit zdravotní, sociální a kulturní podmínky u každého cikánského jedince a rodiny a navrhnout – v případě, že jsou nepříznivé – možnosti jejich radikální nápravy; 2. dát podnět ke změně dosavadního způsobu života Cikánů, a to zejména cestou zlepšení bytových poměrů, kvalitnější výchovy, popřípadě převýchovy, a tato konkrétní opatření již realizovat v průběhu výzkumu; 3. poznat strukturu nemocnosti cikánské populace; 4. objasnit mechanismy adaptačního procesu švédských Cikánů a zkoumat nejdůležitější faktory, které tento proces urychlují nebo zpomalují.

Sociologicky zaměřený výzkum uskutečnil autor se svým týmem spolupracovníků v letech 1962–3. Souběžně s ním probíhala šetření lékařská, pedagogicko-psychologická, geneticko-antropologická a demografická.

Na základě řady pozorování, dotazníkových akcí a záznamů nejrůznějšího druhu se snažil autor shromáždit co nejúplnější informace o každém cikánském jedinci

a rodině. Výsledky a jejich vyhodnocení se pak staly podkladem pro praktickou činnost *Národního výboru pro pracovní záležitosti při Národním ministerstvu práce*. V záznamových archích byly sledovány okruhy jako skladba rodiny, antropologická minulost rodičů, využívání veřejných a sociálních služeb v cikánských rodinách, školní docházka, rozšíření negramotnosti, kulturní, sociální a náboženské poměry, počet dosavadních zaměstnání, stupeň kvalifikace, stav, bydlení v minulosti a současnosti, strava, uspořádání domácnosti, faktory ovlivňující fertilitu cikánských žen atd. V úsilí získat co nejpřesnější a nejpodrobnější obraz o každém jedinci provedl autor se svým týmem lékařská, psychiatrická a antropologická vyšetření. Z anamnéz vypracovaných na jejich základě vycházel pak v dalším medicínském bádání.

Informace byly získávány především na základě rozhovorů, záznamů údajů, ale i jiným způsobem. Osvědčila se forma polostandardizovaných rozhovorů, neboť při zjišťování zdravotního stavu, bytových poměrů a podmínek v zaměstnání byl standardizovaný interview méně vhodný. Každý jedinec byl podrobně zkoumán pomocí 16 dotazníků a záznamových archů a ještě navíc vyšetřen v rámci speciálních výzkumů (jako například výzkum antropologický, šetření pracovní schopnosti cikánských mužů ve Stockholmu atp.).

Předpokladem hladkého průběhu výzkumu bylo dokonalé poznání a respektování terénu i jeho zvláštností. (1) Autor vycházel ze své zkušenosti, že Cikáni jako celek nepatří k populaci, s níž se obtížně spolupracuje. Jeho Výzkumná strategie byla jednoduchá, ale účinná; udržoval stále kontakty zejména s těmi Cikány, o nichž bylo známo, že mohou plnit úlohu „hlavních pomocníků“. Ti jím byli jako první informováni o cílech a záměrech celé výzkumné akce a sami měli úkol informovat o nich své ostatní spoluobčany.

Šetření neprobíhala jen ve výzkumném středisku, ale především v autentickém prostředí cikánských rodin.

Druhá až devátá kapitola studie přináší podrobné výsledky výzkumu. Údaje je možno podle oborů rozdělit do dvou velkých skupin: první obsahuje antropologické a etnosociologické údaje, druhá pak údaje lékařské, event. sociálně hygienické. Vedle etnosociologického statického pohledu na jednotlivé sféry života a kultury Cikánů a sledování stupně akulturace je věnována pozornost stručné historii Cikánů ve Švédsku, zejména pak otázce, odkud přišli. (2)

Velká část švédských Cikánů podle mínění autora pochází z osmi kočovných rodin, přistěhovaných do Švédska v letech 1890–1900. Od této „švédské“ skupiny je nutno odlišovat „ostatní“ Cikány, kteří přišli do Švédska až po roce 1920 při různých příležitostech a kteří nebyli do zkoumaného souboru zařazeni.

Podle cenzovního šetření žilo ve Švédsku v roce 1943 453 Cikánů, z nichž 60 bylo smíšeného původu. Dnes se jejich počet odhaduje na 6000–8000. První smíšené sňatky začali Cikáni ve Švédsku uzavírat od dvacátých let. Věkové složení půlcikánů uka-

(1) Některé otázky kladené cikánským respondentům byly ožehavé a některé úkony, které se od nich požadovaly, byly pro ně nepochopitelné — například starší Cikáni, protože nebyli zvyklí na lékařské prohlídky, se stavěli odmítavě ke krevním zkouškám. Bylo také třeba definovat určité etnosociální kategorie, jako například manželství, a rozlišovat mezi manželstvím formálním, dále obyčejovým a tzv. stabilními svazky.

(2) Je škoda, že autor nevěnoval větší pozornost etnosociologickým a etnografickým otázkám. Určitým nedostatkem je rámcovost pojednání o interetnických vztazích a procesech a dále to, že nesledoval do větší hloubky individuální a skupinové akulturační mechanismy. U mnoha sledovaných jevů nepoužil diachronické analýzy, která primárně sleduje dynamiku jejich vývoje v různých časových obdobích. Nedostatečně si uvědomil slabiny ahistorického přístupu, k němuž nutně vede synchronický rozbor skutečnosti. Synchronický přístup sice může na jedné straně přispět k vytvoření obrazu o současném stupni akulturace v různých sférách života cikánské menšiny ve Švédsku, avšak na druhé straně nepřispívá k poznání průběhu a tempa akulturace, k poznání postupného vývoje postojů a názorů cikánského obyvatelstva k hodnotám majoritní společnosti a není schopen zachytit vývojový trend nejenom normálních sociálních jevů, ale i jevů sociálně patologických jako je například kriminalita, alkoholismus, prostituce apod. Zkoumání těchto otázek je důležité pro komplexní analýzu směru, jímž se ubírá soudobý vývoj způsobu života cikánského etnika v podmínkách vědeckotechnické revoluce.

zuje, že mezi etnická manželství jsou poměrně nedávného data, ale jejich počet neustále narůstá.

Autor antropometricky vyšetřil vzorek 116 čistých Cikánů ve věku 15 let a starších. Jeho šetření ukazuje, že švédští Cikáni mají dobře uchovány charakteristické rasové znaky; jsou antropologickým izolátem, v němž frekvence genů je do značné míry podmíněna tzv. genetickým driftem. Některé z původních cikánských skupin, které přišly na přelomu století do Švédska, byly navzájem pokrevně příbuzné. Po celá desetiletí byla nepočetná populace švédských Cikánů izolována od ostatních evropských Cikánů a nemohla ani ve větší míře splývat s necikánským obyvatelstvem. To vše vedlo k vysokému koeficientu inbreedingu.

Cikánské rodiny žijí rozptýlené po celém Švédsku, nejvíce je jich soustředěno v jižní části země, zvláště ve stockholmské oblasti (zhruba jedna třetina).

Podle způsobu bydlení dělí J. Takman život švédských Cikánů na tři období: 1. období — nomádský způsob života; 2. období (přechodné) — usedlý a polousedlý způsob života v nouzových obydlích (většinou ve stanech nebo vozech opatřených plachtou, jakých používali kočovní Cikáni, nebo v primitivních chatrčích krytých dehtovým papírem na periferiích); 3. období — usedlý způsob života ve vhodných bytech nebo obydlích.

Švédští Cikáni, kteří byli původně kočovníky, se stali za méně než 25 let působením akulturace z velké části usedlími: v roce 1943 bylo pouze 5 % Cikánů usedlých, v roce 1954 jich však bylo již 31 % a v době, kdy autor prováděl tento výzkum (1962–3), dokonce 68,5 %. (V současné době je usazeno již 86 % populace švédských Cikánů).

Takman zjistil, že z 278 cikánských obytných jednotek jich bylo 60 tradičního typu (stany, vyřazené autobusy apod.), a to většinou v dezolátním stavu, a jejich obyvatelé patřili k nejhůře bydlícím v celém Švédsku.

Záslouhou autora, jeho spolupracovníků, hromadných sdělovacích prostředků a cikánských odborářů došlo v roce 1963 ke zlepšení bytových podmínek stockholmských Cikánů. Bytové úřady byly nuceny pod nátlakem veřejnosti odvolat svou segregáčnickou politiku vůči Cikánům v hlavním městě. Výsledkem bylo, že cikánské tábory byly evakuovány a více než třetina rodin se nastěhovala do moderních bytů. Autor po čase tyto rodiny navštívil a zjistil, že udržují byty v pořádku.

Ze 763 Cikánů ve věku tří a více let bylo 663 označeno jako bilingvní. Všichni, až na nepatrné výjimky, hovořili plynne švédsky. Cikánština zůstává stále vnitřní řečí rodiny, avšak u usedlých rodin dochází po určité době k postupnému nahrazování cikanštiny švédštinou.

Z 611 Cikánů ve věku 10 a více let jich 54,6 % nenavštěvovalo nikdy školu nebo do ní chodilo jen krátkou dobu. Zbytek strávil dvě nebo více let povinnou školní docházkou. Pouze 9 jedinců dosáhl vyššího vzdělání. Cikánští školáci mají časté absence. Žáci pravidelně navštěvující školu dosahovali dobrých výsledků v učení, přestože jejich rodinné prostředí nebylo vždy ideální.

Negramotnost je u švédských Cikánů ještě dnes překvapivě vysoká. Ve výběrovém souboru bylo 47,5 % osob ve věku 10 let a starších negramotných a pouze 34,2 % bylo gramotných, tj. dovedli nejenom číst, ale i psát. Autor shledal překvapivý rozpor mezi délkou školní docházky a stupněm gramotnosti. Někteří Cikáni, kteří nenavštěvovali školu, psali a četli velmi dobře, zatímco žáci s dvou i víceletou docházkou byli negramotní. Tuto okolnost vysvětluje autor rozličným poměrem žáků ke škole a překážkami, které se postavily do cesty jejich socializaci.

Rozhlas a televize nejsou ve většině cikánských rodin činitelem pasivní zábavy, ale plní důležitou informační a vzdělávací úlohu.

Ve struktuře profesí došlo k významným změnám již ve dvacátých a třicátých letech. Předtím se Cikáni živilo tradičními profesemi. V první řadě to byl obchod s koňmi, který je dnes nahrazen prodejem ojetých automobilů. Z 519 švédských Cikánů ve věku 15 let a starších, nezastávalo 293 žádné z obvyklých zaměstnání necikánů, 79 zastávalo toto zaměstnání méně než rok a 34 po dobu 10 let a více; u zbytku autor o způsobu zaměstnání nemluví.

Z 499 respondentů — 15–66letých bylo v době výzkumu 262 nezaměstnaných, 123 se živilo tradičními cikánskými profesemi, 4 zastávali současně jak tradiční, tak i běžná necikánská zaměstnání a 18 chodilo do zaměstnání se zkráceným pracovním úvazkem. Pouze 18,2 % švédských Cikánů pracovalo na plný úvazek.

Přechod z kočovného k usedlému způsobu života zasahuje pronikavě do sociálního statusu Cikánů a oslabuje význam skupiny v hospodářské oblasti; z ekonomicky do určité míry nezávislých a soběstačných nomádů se stávají hospodářsky a sociálně závislí jedinci. Pro svou nízkou kvalifikovanost a mnohdy i negramotnost jsou Cikáni nuceni zastávat jen podřadná manuální povolání. V šedesátých letech v sou-

vislosti se snížením pracovních možností mnozí švédští Cikáni nemohli nalézt žádné zaměstnání.

Instituce, jakou je manželství, se mění jen pomalu ve všech kulturách a jen pozvolna ustupuje akulturačnímu tlaku. To zvláště platí pro Cikány ve Švédsku i jinde, kde v důsledku silných sociálních, kulturních a etnických bariér jsou izolováni do malých rodinných skupin. Teprve po roce 1920 dochází k prolomení této izolace a k míšení s necikány. Obyčej koupě nevěsty však přetrvává prakticky až do současnosti. Dochovaly se i jiné archaismy, například snoubenci se nesmějí vidět až do své svatby apod.

Cikáni přistěhovali do Švédska před rokem 1920 byli původně římskokatolického nebo řeckokatolického vyznání. Švédsko je však od šestnáctého století zemí se silnou protestantskou tradicí. Cikáni byli nuceni se této tradici alespoň formálně přizpůsobit nebo svou původní náboženskou příslušnost — zejména ve styku s úřady — neuvádět. Tyto skutečnosti se odrazily i u sledovaného souboru: z 519 švédských Cikánů ve věku 15 let a starších se většina pokládala za nekatolíky a menšina za katolíky obou denominací, což je dokladem nepřímě vnucené akulturace, při níž jedna kultura ovlivňuje druhou způsobem, který je vzdálen jakémukoli kompromisu.

Autor polemizuje s názory, podle nichž jsou Cikáni pověřiví a plní předsudků, protože jeho výzkum to neprokázal. U svého vzorku se nesetkal s pověřivými představami, jež jsou u Cikánů z jiných evropských států dodnes běžné. Jde o pověry, jako například odmítnutí bydlet ve starých domech, v nichž někdo zemřel, neboť je to předzvěstí nemoci a dokonce smrti pro nástupce; o odmítavý postoj k léčení v nemocnici, v níž zemřel příbuzný; o strach z měření výšky postav, protože to znamená, že majitel pohřebního ústavu jim opatří rakev správné velikosti, atd.

Akultura se projevuje u švédských Cikánů i v jejich vnějším chování a jednání a vytlačuje tradiční normy ze všech oblastí životního stylu. Vezměme například oblékání, oblast, v níž se dlouho udržel cikánský etnický svéráz. Z 288 cikánských žen ve věku 12 let a starších se dnes pouze 69 obléká tradičním způsobem.

Autor se svým týmem též provedl na základě individuálních rozhovorů výzkum intelektové úrovně Cikánů. Výsledky jsou zajímavé a diametrálně se rozcházejí s nálezy dřívějších psychometrických šetření tohoto etnika, které nebraly v úvahu, že Cikáni nemají dostatečné znalosti jazyka, v němž jim byly testy předloženy. Tento handicap se přirozeně odrazil ve výsledcích testů, které pak nebyly příznivé. Z 837 jedinců v souboru vykazovalo 624 normální úroveň všeobecné inteligence, 83 dokonce nadprůměrnou až velmi vysokou inteligenci a pouze 23 jedinců mírně podprůměrnou. Mentální retardace byla diagnostikována ve 45 případech. Zbytek zahrnuje nezařazené případy.

Z duševních poruch byly nejčastější neurózy (24 příp.), poruchy osobnosti (10 příp.), alkoholický návyk (16 příp.) a psychózy (9 příp.). Vzhledem k souboru 837 jedinců nejde o čísla nikterak malá. Z neurologických onemocnění je poměrně častá epilepsie.

Z trestně právního a kriminologického stanoviska je cikánská populace mnohem více kriminogenní než populace necikánská. S touto formulací antropologové zpravidla nesouhlasí a poukazují na odlišné právní normy a právní vědomí cikánského etnika ve srovnání s většinovými etnosy a na europocentrický přístup badatelů zmíněných oborů. Skutečnost je však taková, že v indexech kriminality či spíše trestnosti, protože jde o osoby odsouzené (tj. v počtu odsouzených na 1000 osob populace ve věku 15–59 let) převyšují Cikáni téměř devětkrát necikánskou populaci (71,1 : 8,2). Rozdíly v indexech jsou zvláště výrazné u některých věkových kategorií. Tak například ve věkové skupině 15–17letých dosahuje index odsouzených pachatelů čísla 71,4, kdežto u necikánů pouze 10,3, ve skupině 18–20letých u Cikánů 153,8, u necikánů 19,1 a ve skupině 21–24letých u Cikánů 192,3 a necikánů 14,2; největší rozdíly jsou u věkových skupin 40–49 let a 50–59 let, u nichž je index trestnosti u Cikánů asi 16krát a 34krát vyšší než u necikánů (81,1 : 5,0; 69,0 : 2). U obou populací kulminují indexy trestnosti shodně ve věkové skupině 15–24 let.

Údaje o kriminalitě Cikánů získával J. Takman ze všeobecného trestního rejstříku (General Criminal Register). Z 52 odsouzených Cikánů se 16 dopustilo vážných dopravních deliktů, 10 trestných činů proti majetku a 6 trestného činu řízení motorového vozidla v opilosti. Poněkud překvapuje okolnost, že ani jeden z odsouzených cikánských pachatelů se nedopustil agrese proti osobě; 9 odsouzených jedinců byli recidivisté.

Značnou roli při facilitaci kriminálních forem chování sehrává u švédských Cikánů alkohol, a to v míře větší než u necikánů. Ve věkové skupině 15–24 let spáchalo 41,2 % odsouzených i trestný čin opilství. Ve věkové kategorii 25–49 let bylo těchto

pachatelů 81,1 % a u 50–59letých 71,4 %. Z těchto čísel je možno dospět k závěru, že pozadím většiny deliktů je abúzus alkoholu.

Vysokou kriminogenost cikánského obyvatelstva lze přičíst nepříznivým ekonomickým a zvláště sociálním podmínkám. Když byl srovnán vzorek Cikánů se vzorkem Švédů žijících v podobných poměrech, ukázalo se, že podíl pachatelů není u Cikánů vyšší.

V řadě případů jsou příčinou cikánské kriminality i rozvrácené rodiny.

K vysoké kriminalitě švédských Cikánů nesporně přispívá rovněž okolnost, že příslušníci cikánské menšiny jakožto nejnižší vrstvy v kapitalistické švédské společnosti jsou více vystaveni akcím orgánů činných v trestním řízení než příslušníci většinové společnosti. Tento třídně podmíněný faktor autor však nevzal v úvahu, právě tak jako okolnost, že transformace cikánské kriminality souvisí se změnami způsobu života cikánského obyvatelstva a jeho postupnou asimilací.(3)

Autor jako lékař věnoval velkou pozornost zdravotnímu stavu cikánského obyvatelstva a otázkám sociální medicíny. Tak například zjistil, že v novorozenecké úmrtnosti Cikáni mnohonásobně převyšují švédskou populaci a že fertilita cikánských žen je tradičně značně vysoká. Tato problematika přes zdánlivou odlehlost je pro sociologii a etnografii podnětná.

* * *

Závěrem se pokusíme souhrnně zhodnotit recenzované dílo. Autor poměrně přehledně zmapovává poměry specifické etnické skupiny, jíž jsou švédští Cikáni. Jeho přístup k problematice je však povytce deskriptivní, omezuje se spíše na použití výzkumných technik a statistických výpočtů a jen v nepatrné míře provádí hlubší, teoreticky fundovanou analýzu získaných poznatků.

Vzhledem k profesionálnímu zaměření nesituuje získané poznatky do širšího rámce sociálních a ekonomických souvislostí a nemůže proto ani objasnit příčiny vzniku specifických jevů cikánského etnika a postihnout jejich dynamiku a vývoj. Pokud navrhuje praktická opatření k odstranění některých palčivých sociálních problémů, jako závadného bydlení, nezaměstnanosti, negramotnosti, nedostatku zdravotní péče apod., řeší tím pouze otázku určitého zlepšení současného nepříznivého stavu, ne však otázku jeho příčin, které tkví v samotné podstatě kapitalistické společnosti.

Přesto však dílčí poznatky jeho výzkumu, jako například výsledky psychologického šetření, mohou být užitečné i při studiu problematiky cikánské populace u nás.

Antonín Dušek

Tom Whiteside: The Sociology of Educational Innovation (Sociologie inovací ve výchově)

London, Methuen 1978, 125 s.

V prvních dvou dekadách poválečného vývoje se sociologie výchovy angloamerické provenience soustřeďovala na problémy více či méně, ale určitým způsobem vždy, spjaté s rozdílnými možnostmi přístupu mladých lidí k tzv. vyššímu vzdělání. Zajímalo ji sociální rozvrstvení studující mládeže, sociální podmíněnost rozdílných šancí získání zvláště vysokoškolského vzdělání i determinanty rozdílných možností uplatnění absolventů rozdílných vysokých škol. Studovala rozdíly v přístupu k vyššímu vzdělání, kvantifikovala míru šancí k získání vysokoškolského

(3) Specifické faktory (s etnokulturním pozadím) působící na vznik kriminality a dalších antisociálních jevů u cikánského etnika jsou postupně nahrazovány faktory obecné neetnické povahy, jež jsou společné jak pro cikánskou, tak i necikánskou společnost, což vede k jiným druhům protiprávního jednání.

Dokud ještě Cikáni v Evropě žili kočovným způsobem, měli svůj specifický právní systém. Všechny vážnější konflikty mezi nimi řešilo veřejné soudní zasedání – kris, jemuž předsedali nejstarší mužové skupiny. Postupem času klesala závažnost soudních rozhodnutí krisu. Dnes má vnitřní systém sociální kontroly, v němž právní procedury představují pouhou část, pro mladší generace Cikánů ve Švédsku i jinde pouze malý význam.